

УДК 141.4(477.81/.82)

І. І. Булига

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Рівненського державного гуманітарного університету

**ОСОБЛИВОСТІ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ Й АТЕЇЗАЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ
В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОГО МОДЕРНІСТСЬКОГО ПРОЕКТУ**

Проблема секуляризації стала актуальною темою наукових дискусій у західній соціології релігії з другої половини ХХ століття. Довготривалі суперечки науковців (П. Бергер, Т. Парсонс, Д. Мартін, Р. Старк, Ю. Левада, Р. Лопаткін, Д. Узланер та інші) довкола цього складного, подеколи внутрішньо суперечливого й неоднозначного за наслідками процесу показують, що й нині ця проблема не залишається на маргінесі наукових студій. Відтак дослідження сутності й змісту секуляризаційних процесів, що відбувалися в радянському суспільстві, зумовлюється системною трансформацією тоталітарного українського соціуму в громадянське суспільство та є метою дослідження. Окрім того, наукова розвідка локалізована територією Волинського регіону (за релігійною регіоналізацією охоплює Рівненську та Волинську області, а також північ Тернопільської області). Адже нова суспільно-політична роль регіонів вимагає дослідження в максимально широкому міждисциплінарному контексті нагальних проблем релігійного розвитку в локальному вимірі, індивідуалізовано певним культурно-історичним ландшафтом.

Трансформаційні процеси в релігійних інституціях Волинського регіону досліджуваного нами періоду проходили у світській державі. Зокрема, послаблення впливу релігії виражалося в зміні її місця в суспільстві, відчуженні церковної власності на користь держави, у звільненні від сакрального санкціонування державно-правових відносин, вилученні освітньої складової з діяльності релігійних організацій. Проте питання, чи можна всі ці процеси означити явищем секуляризації, залишається в низці випадків дискусивним.

Беззаперечним залишається те, що з установленням радянської влади на території Волинського регіону істотно звужувались сфери, де донедавна релігія та її агенти відігравали роль суспільного регулятора. Із цієї позиції секуляризація поставала як наслідок втрати релігією регулятивної функції в суспільстві, а відтак і своєї соціальної значимості. Натомість релігія мала перейти у сферу приватних інтересів, залишивши при цьому публічну сферу. Де-юре це було так, хоча де-факто поняття приватної сфери в радянському соціумі було обмежене прагненням режиму встановити необмежений контроль над буттям своїх громадян, стерти хоча й хитку, проте демаркаційну лінію між приватним і публічним, що позбавляло громадян Радянської держави привілею оберігати, а часто-густо й обирати можливість жити у «своєму приватному просторі». У цьому контексті, на думку авторів монографічного видання «З історії повсякденного життя в Україні», простежується дихотомія радянського режиму, «сформована ідеологічною пропагандою, і сприйняття реальності на основі власного життєвого досвіду» [9, с. 319].

Практичне втілення регулятивної функції релігії здійснюється через діяльність релігійних організацій (останні намагаються контролювати не лише сферу релігійної діяльності індивіда, а й інші сфери). Наслідком секуляризації постає неможливість релігійних норм виконувати роль суспільного регулятора. Відтак функції, які раніше виконували релігійні інституції, переходять до інших соціальних інститутів. У цьому контексті секуляризація поставала у Волинському регіоні об'єктивним наслідком суспільних процесів.

З іншого боку, політичний проект побудови суспільства й держави, що намагалися втілити в життя комуністична

партія, у своїй основі був ідеологічним експериментом квазірелігійного характеру, який у низці випадків, безумовно, важко звести до параметрів досвіду секуляризації. Комуністична ідеологія була своєрідною «ною релігією» (термін, запропонований Н. Лебіною [4, с. 144–157]), хоча вітчизняна та зарубіжна історіографія використовують у цьому сенсі також і концепти «громадянської», «світської», «політичної» релігії в констатації радянської реальності [14; 15, с. 207–217], яка мала тотально формувати життя радянських громадян, суспільства й держави. Головною метою було побудова комуністичного суспільства, яке мало ґрунтуватися на «новій людині», повністю позбавленої впливу релігії та її агентів. Тому «боротьба проти релігійної ідеології, релігійних забобів і пересудів» поставала основним завданням у конструюванні нової соціалістичної/комуністичної реальності.

Проте релігійний фактор продовжував відігравати важливу роль у світському суспільстві, а релігійні інституції постали обов'язковим елементом радянського соціуму. Утім радянське поняття «світськості» не вписувалося в поняття режиму такого типу західного взірця. Тому, говорячи про Волинський регіон, ми ведемо мову не про західну («неокласичну») секуляризаційну модель, а про специфічну – радянську. Хоча й до сьогодні дискутується питання стосовно правомірності осмислення під таким оглядом радянського секуляризаційного проекту, але в цьому контексті ми будемо солідарні з теоретичними міркуваннями Д. Узланера та спробуємо говорити про єдину модель [11, с. 62].

Теоретичне становлення радянської моделі секуляризації починається в 60–80-х роках минулого століття (Ю. Левада, І. Яблоков, А. Твалтадзе, Р. Лопаткін, Д. Угринович). Хоча утвердження цієї моделі багато в чому повторює західний досвід, проте різниця полягала в тому, що радянських учених здебільшого цікавила специфіка процесів секуляризації в умовах соціалістичних реалій. Вони були орієнтовані передусім на пошуки засобів, що пришвидшать позбавлення впливу релігії та її інституцій у суспільстві. Притім дослідження цих науковців ґрунтувалися на конкретно-соціологічних дослідженнях, які давали емпіричний матеріал, що давав змогу аналізувати тенденції змін релігійності. Волинський регіон також був включений в орбіту таких досліджень.

Так, зокрема, Р. Лопаткін, по-перше, отожднює релігію із соціальним пережитком. По-друге, процес секуляризації в соціалістичних умовах «усе більше перетворюється в процес поступової й повної емансипації суспільства та особистості від впливу не лише Церкви, а й релігії загалом». По-третє, процеси секуляризації сприяють утвердженню в суспільній та індивідуальній свідомості науково-матеріалістичного світогляду [6, с. 254]. Підсумовуючи, автор констатує, що секуляризація – це «процес звільнення з-під впливу релігії всіх сторін і рівнів життєдіяльності суспільства й особистості та утвердження в суспільній та індивідуальній свідомості матеріалістичного світогляду, заснованих на ньому систем, норм і цінностей як необхідної умови функціонування й прогресивного розвитку суспільства та особистості» [7, с. 18–19].

І. Яблоков, спираючись на дані соціологічних досліджень, формулює низку висновків: релігія в радянській країні має «периферійний статус» (до цієї «периферії» належали й волинські терени); населення та різні соці-

ально-демографічні групи звільнилися від впливу релігії; у суспільній свідомості панує науково-матеріалістичний світогляд; різко звужене поле дій функцій релігії, вони не є дієвими в загальносуспільному сенсі; проте релігія залишається впливовою на рівні сім'ї, в малих соціальних групах; на індивідуальному рівні релігія хоча й відіграє певну роль, проте її значимість зменшується [13, с. 146].

Акцентуючи увагу на дослідженнях класиків марксизму-ленінізму, ці автори допускають низку розбіжностей, однією з яких є трактування проблеми «подолання релігії». На відміну від позиції І. Яблокова (процес секуляризації як перехід «від релігії до наукового атеїзму»), Ю. Левада наголошує на тому, що цей процес не можна розглядати вузько, як наслідок спрямованих антирелігійних заходів або як результат впливу наукової ідеології. Він розглядає секуляризацію в широкому соціокультурному контексті – як відхід від «століттями вкорінених культурних систем» [5, с. 233]. Відтак процес секуляризації – це переорієнтація рутинних форм культури, можливість лібералізації суспільства, відмова від використання тих каналів дії на масову свідомість, що протягом століть торували культурні системи й були використані у XX столітті тоталітарними режимами [1].

Д. Угринович розглядає секуляризацію як двобічний процес. З одного боку, це процес розриву з релігією та відхід від неї, з іншого – це засвоєння людиною наукового світогляду, нової системи цінностей і норм поведінки, що ґрунтуються на матеріалізмі й атеїзмі [10, с. 125]. Окрім того, вчений наголошує на особливостях радянського секуляризаційного проекту, адже, оскільки радянське суспільство стало на шлях соціалізму раніше за інших, відповідно, процес секуляризації зміщів тут значно глибше. А релігійність у цьому контексті є лише показником того, що «ще існує своєрідне відчуження окремих особистостей від суспільства й соціалістичного колективу» [10, с. 192, 203].

У цьому некритичному використанні ідей, на думку Д. Узланера, полягає одна з головних відмінних рис радянської моделі від західної, яка «дає змогу критично поглянути й навіть піддати ревізії деякі положення соціології Вебера, Дюркгейма, не кажучи уже про Маркса» [11, с. 63]. Окрім того, надзвичайно важливим у контексті дослідження є той факт, що на заході секуляризація була піддана суворій критиці з боку насамперед релігійних діячів різних конфесій.

Безумовно, об'єктивна детермінованість секуляризації робить її потенційно можливою, проте перехід в актуальний стан визначається у волинському суспільстві часів тоталітарного минулого насамперед суб'єктивним фактором. Зважаючи на це, саме йому належить визначальна роль у процесі позбавлення впливу релігії на всі сфери життя, суспільну та індивідуальну свідомість. Саме під ним розуміється цілеспрямована, організована діяльність комуністичної партії та радянської держави (ідеологічна, адміністративна, організаційна, виховна), спрямована на формування науково-матеріалістичного світогляду соціалістичного суспільства. У цьому аспекті ми наголошуємо на специфіці секуляризації радянського суспільства – насильницькому характері. Адже секуляризм у Радянському Союзі був не закономірним соціальним процесом, а революційним за задумом та антирелігійним за програмою, тотальним за масштабами.

Відтак, наголошуючи на насильницькому характері секулярних процесів, зазначимо, що секуляризація радянського типу у Волинському регіоні здійснювалася через фактичне придушення релігії/релігійності такими шляхами: інституційним (скорочення мережі релігійних організацій, культурних будівель тощо); адміністративним (контроль за діяльністю релігійних структур); кримінальним (переслідування за «незаконну» релігійну діяльність); психіатричним (насильницьке «лікування» віруючих, передусім «релігійних дисидентів»); психологічним (громадський тиск на віруючих у школі, на роботі, в армії, в засобах масової інформації та ін.).

Отже, під суб'єктивним фактором ми означили комплекс пов'язаних і взаємозумовлених компонентів. Проте в цьому багатосторонньому процесі у Волинському регіоні насамперед необхідно розуміти ідеологічну, адміністративну, виховну, організаційну діяльність, спрямовану на атеїзацію суспільства. Саме поняттям атеїзації (утвердження атеїстичних поглядів, переконань і установок у суспільній та індивідуальній свідомості) радянські дослідники конкретизували/доповнювали поняття секуляризації. Низка радянських дослідників розглядали атеїзм як науку про об'єктивні закономірності й суб'єктивні умови історичної зміни релігії науковим світоглядом, як специфічну теорію формування такого світогляду, протилежного релігійному та покликаному замінити його в масовій та індивідуальній свідомості [8, с. 22]. Свого роду філософією, яка обґрунтовувала й визначала основні аспекти формування «нової людини» з новим світоглядом, стала система наукового атеїзму. Саме завдяки впровадженню системи наукового атеїзму передбачалася «смерть релігії» в радянській державі за допомогою арсеналу методів перевиховання та просвіти. З одного боку, він, на думку західних авторів, мав стати своєрідним замінником релігії в суспільстві. З іншого ж боку, на думку О. Панич, науковий атеїзм «намагався дати відповідь на суперечності радянського суспільного життя, в якому релігії не повинно було бути, але вона все ж таки зберігалася» [8, с. 23].

Відтак секуляризація, за твердженням радянських теоретиків, – це процес, що мав два аспекти – позитивний і негативний. Так, з одного боку, це розрив із релігією та звільнення з-під її впливу (негативний аспект). З іншого ж – призводить до засвоєння людиною наукового світогляду, нової системи ціннісних орієнтацій, принципів поведінки (позитивний аспект). Утім позитивний аспект вступити в силу може лише в соціалістичному суспільстві, адже саме в ньому є всі необхідні умови для засвоєння людьми наукового світогляду. Тому в межах радянської моделі соціалістичне суспільство проголошується досконалим, у якому вперше в історії створюються об'єктивні умови для відмирання релігії та утвердження атеїстичного (водночас він поставав і правильним) світогляду. Конкретні аспекти втілення такої практики стосувалися насамперед обмеження діяльності релігійних інституцій, уніфікації й централізації релігійного життя для посилення контролю над ним. Для цього були створені відповідні органи, які стали провідниками політики КПРС і радянської держави щодо релігійних об'єднань (РС РПЦ, РС РК, РСР).

Проте одним із першочергових завдань стало посилення «наукової» та атеїстичної пропаганди. Результатом такого рішення на загальносоюзному рівні була поява Інституту наукового атеїзму в складі Академії суспільних наук (1964 р.), а на регіональному – працювала розгалужена мережа спеціалістів серед філософів, істориків, журналістів. При цьому радянські дослідники не обмежувались простим теоретизуванням в осмисленні секуляризаційних процесів чи запобіганні цим процесам (як це було на Заході), вони самі стали активними причінниками цього процесу, практично беручи участь в атеїстичній пропаганді й ідеологічній протидії спробам релігійних інституцій зберегти свій вплив на суспільство. Відтак вони не просто симпатизували секуляризації, а й були готові в міру своїх можливостей їй сприяти. Так, у м. Рівному, як і м. Луцьку, діяли Товариства для поширення політичних і наукових знань. Наслідком їхньої діяльності у Волинському регіоні став значне збільшення антирелігійних публікацій. Ці публікації здебільшого ґрунтувались на місцевому матеріалі й містили низку фактів, достовірність та адекватність яких, на нашу думку, у низці випадків є сумнівною. Для осмислення процесів боротьби релігії з об'єктивними тенденціями водилася шкала секуляризація-сакралізація (поширення, зміцнення та поглиблення культурових зв'язків, надання матеріальним та ідеальним предметам, свідомості, поведінці, взаєминам людей «священного» релігійного сенсу й значення) [11, с. 67]. Відповідно, кожна подія релігійного життя підлягала оцінці з позиції цієї шкали.

Ще одним напрямом дії «амбітної секуляризаційної програми» (Н. Шліхта) було впровадження соціалістичної обрядовості як засобу подолання релігійності в нових поколіннях. Релігійні традиції, свята й обряди закономірно були пов'язані зі щоденним життям людей, вони мали поряд із богословським важливе соціокультурне значення. Нові ж радянські свята мали стати конкурентоспроможними альтернативами та протистояти всьому релігійному комплексу: релігійним уявленням, почуттям, культу, релігійним організаціям. Тому потрібно було «створити свята», які були б співзвучні секулярному світосприйняттю радянського громадянина, відтак і послабили б вплив Церкви. У підсумку нова обрядовість мала істотно обмежити вплив релігії та її інститутів, значно звузити канали її відтворення в майбутньому. Проте емпіричні дані дають нам підстави стверджувати, що, попри такі заходи, релігійність у Волинському регіоні залишалася досить високою.

Радянський секуляризаційний проект передбачав також релігійну деідентифікацію (втрату релігійної ідентичності та пов'язаних із нею традицій), оскільки «єдиноправильна» суспільно-політична ідентичність була радянською, яка базувалася на прийнятті марксистсько-ленінської – атеїстичної – ідеології й була несумісною з релігійним світоглядом. Відтак підлягали ретельній стерилізації компоненти релігійної ідентичності – віра в догми, знання Писання, релігійні переживання, здійснення обрядів і ритуалів. Останній факт сприяв тому, що низка релігійних обрядів і ритуалів стала основною мішенню секуляризаційних заходів (хрещення, вінчання, сповідь, причастя).

Проте були спроби узгодження теоретично взаємозаперечного «соціалістичного» та «релігійного», що існувало в щоденному житті й вилилось у конструювання подвійної «релігійно-радянської» ідентичності (вказує в контексті нашого дослідження на співвіднесення віри в Бога та лояльності до атеїстичного режиму, на можливість поєднання «нової соціалістичної реальності» (атеїстичного режиму) і трансцендентної) [12, с. 109–118]. Причому проблема конструювання такої «своєчасної» суспільно-політичної ідентичності (Н. Шліхта) періодично виникала перед церквою в процесі модернізації та секуляризації. Тому у Волинському регіоні вибір на користь подвійної ідентичності хоча й був логічним, проте не безпроблемним. Утім узгодити ідеологічно несумісну віру в Бога та лояльність «богоборчому» режиму було важко фізично й морально.

Відповідно до проголошеного гасла боротьби за створення нового, відтак абсолютно безрелігійного побуту, проводилася широкомасштабна робота щодо викорінення історичної пам'яті шляхом перейменування вулиць, площ, населених пунктів насамперед із «релігійним ухилом». Так, зникли з радянських топонімичних карт м. Рівного та м. Луцька назви: вул. Соборна, провулка Костельного, вул. Тринітарська, вул. Петра Скарги, вул. Бригідок (Бригідівська), вул. Кафедральна. Натомість ці вулиці були названі на честь радянських героїв, російських громадських і суспільних діячів, російських письменників. Зрештою, така акцентуація на «російськості» відповідала концепту творення радянської ідентичності.

Проте, якими б радикальними не були зміни, принесені у Волинський регіон радянською владою, місцеве населення, переважно сільське, залишалось в більшості прив'язаним до традиційних обрядів народного благочестя, що сприймалися насамперед як обов'язок, який необхідно виконати. Відтак радянський секуляризаційний проект, що намагалися втілити насильницьким шляхом у Волинському регіоні, ґрунтувався на ідеології, в якій світське було рівнозначне антирелігійному. Тому «амбітна програма секуляризації» у своїй основі не була законним соціальним процесом, а мала форму державної політики та передбачала ідеологічну, адміністративну, виховну, організаційну діяльність комуністичної партії й державних органів, спрямованих на атеїзацію суспільства.

Література

1. Гарас Л.Н. Основные направления изучения процесса секуляризации в современном мире / Л.Н. Гарас [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua>.
2. Колодный А.Н. Атеизм как форма мировоззренческого знания и самосознания личности / А.Н. Колодный // Вопросы религии и религиоведения. Вып. VI : Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Украины : сборник. – М. : ИД «МедиаПром», 2010. – Часть 1 : Феномен советского религиоведения: украинский контекст / сост. и общ. ред. Ю.П. Зуева, А.Н. Колодного, Л.А. Филипович, В.В. Шмидта, П.Л. Яроцкого. – 2010. – С. 21–40.
3. Курилов В.А. Секуляризация и атеизация в Советском Союзе в 60-е и 80-е гг. XX в. / В.А. Курилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>.
4. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского народа: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы / Н.Б. Лебина. – СПб. : Журнал «Нева» ; Изд.-торговый дом «Летний сад», 1990. – С. 144–157.
5. Левада Ю.А. Социальная природа религии / Ю.А. Левада. – М. : Наука, 1965. – 261 с.
6. Лопаткин Р.А. Религиозность в социалистическом обществе / Р.А. Лопаткин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>.
7. Лопаткин Р.А. Процесс секуляризации в условиях социализма и его социологическое исследование / Р.А. Лопаткин // К обществу, свободному от религии (Процесс секуляризации в условиях социалистического общества) : сб. ст. – М. : Мысль, 1970. – С. 7–24.
8. Панич О. Науковий атеїзм як культурна система / О. Панич // Українське релігієзнавство. – К. : УАР, 2016. – № 76. – С. 21–35.
9. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба : [колективна монографія] / відп. ред. В.М. Даниленко ; ред. упоряд. Н.О. Лаас. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
10. Угринович Д.М. Принципы анализа религиозности и атеистичности в социалистическом обществе / Д.М. Угринович ; отв. ред. Т.В. Рябушкин, Г.В. Осипов. – М. : Наука, 1982. – Т. I : Советская социология. Социологическая теория и социальная практика. – 1982. – С. 122–236.
11. Узланер Д.А. Советская модель секуляризации / Д.А. Узланер // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 62–69.
12. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Н. Шліхта. – Х. : Акта, 2011. – 468 с.
13. Яблоков И.Н. Социология религии / И.Н. Яблоков ; под общ. ред. М.П. Гапочки и В.И. Гараджи. – М. : ИНИОН РАН, 1979. – 427 с.
14. Bercken W. Ideology and Atheism in the Soviet Union. – Berlin – New York : Mouton de Gruyter, 1989. – 191 p.
15. Lane C. Legitimacy and power in the Soviet Union through socialist ritual / C. Lane // British Journal of Political Science. – 1984. – Vol. 14, issue 2. – P. 207–217.

Анотація

Булига І. І. Особливості секуляризації й атеїзації Волинського регіону в контексті радянського модерністського проекту. – Стаття.

Низка авторів вважають, що секуляризація – це незворотний процес, що призводить до звуження сфер впливу релігії, зрештою, до її занепаду. Альтернативна думка наголошує на видозміні форм релігії, які вже себе вичерпали, причому релігія може навіть посилити в оновлених формах свій вплив на суспільство. У радянському суспільстві ідеологія марксизму стала своєрідною квазірелігією. Це був нетиповий «секуляризаційний проект», який насаджувався насильницьким шляхом і мав два аспекти – позитивний і негативний. З одного боку, розрив із релігією та звільнення з-під її впливу (негативний аспект). З іншого ж – засвоєння людиною наукового світогляду, нової системи ціннісних орієнтацій, принципів поведінки (позитивний аспект). Причому результати, що очікувались від радянської секуляризаційної програми Волинського регіону, не призвели до очікуваних.

Ключові слова: секуляризація, атеїзація, радянське суспільство, Волинський регіон.

Аннотация

Булыга И. И. Особенности секуляризации и атеизации Вольнского региона в контексте советского модернистского проекта. – Статья.

Ряд авторов считают, что секуляризация – это необратимый процесс, который приводит к сужению сфер влияния религии, в конце концов, к ее упадку. Альтернативное мнение отмечает видоизменение форм религии, которые уже себя исчерпали, причем религия может даже усилить в обновленных формах свое влияние на общество. В советском обществе идеология марксизма стала своеобразной квазирелигией. Это был нетипичный «секуляризационный проект», который насаждался насильственным путем и имел две стороны – положительную и отрицательную. С одной стороны, разрыв с религией и освобождение из-под ее влияния (отрицательная сторона). С другой же – усвоение человеком научного мировоззрения, новой системы ценностных ориентаций, принципов поведения (положительная сторона). Причем результаты, ожидаемые от советской секуляризационной программы Вольнского региона, не привели к ожидаемому.

Ключевые слова: секуляризация, атеизация, советское общество, Вольнский регион.

Summary

Bulyga I. I. Peculiarities of secularization and atheization of Volyn region in the context of Soviet modernist project. – Article.

Some authors believe that secularization is an irreversible process that leads to narrowing of the spheres of influence of religion, and ultimately to its demise. An alternative view emphasizes on the modification of forms of religion that have already exhausted themselves, and religion may even increase its influence on society in updated forms. In Soviet society the ideology of Marxism has become a kind of quasi-religion. It was untypical “project of secularization” that was propagated by force and had two sides – positive and negative. On the one hand it was a break with religion and liberation from its influence (negative side). On the other hand it was mastering by people the scientific outlook, a new system of values, principles of behavior (positive side). But the results that were expected from the Soviet program of secularization of Volyn regions fell short of the expectations.

Key words: secularization, atheization, Soviet society, Volyn regions.